

TÜRK-İSLAM KÜLTÜR MERKEZLERİNDEN BİRİ OLARAK BELH ŞEHİRİ

Mohammad Yasir MAHDİ

Konya NE.Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı

ÖZET

İslam bilim ve kültür tarihinin önemli merkezlerinden biri olan Belh, Horasan bölgesinin önemli bir şehridir. Bölgenin doğu ve batı arasında bir geçiş noktası olması stratejik açıdan Belh'e çok büyük bir önem kazandırmıştır. İslam öncesinde farklı din, kültür ve etnik kimliklerin havzası olan şehir, İslamlaşmadan sonra da bu özelliğini sürdürmüştür. Tarihi süreçte İslam ilim ve kültür tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Coğrafi konumu nedeniyle bir çok devlet ve hanedanlıklar tarafından işgal edilen şehir bu nedenle çok yönlü tahribata uğramıştır. Bu gün eski Belh'ten geriye sadece bazı kalıntılar kalmıştır. Şehrin yakınlarında inşa edilen Mezâr-ı Şerif onun bu tarihi birikimini ifade etmekten uzaktır.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Belh, Mezâr-ı Şerif

ABSTRACT

The City of Balkh As One of the Turkish-Islamic Cultural Centres

Balkh, one of the important centres in the history of Islamic science and culture, is an important city in the Khurasan region. It is also important strategically since the Khurasan region is transition point between the East and the West. Balkh was the basin for various religions, cultures and ethnic identities before the Islamic period and maintained this position during the Islamic era. Balkh contributed much to the history Islamic science and culture throughout the history. It was invaded by many states and dynasties and destroyed. Today there remained only some ruins from the Old Balkh and Mazar-ı Sharif which was built near the city doesn't testify the historical background of Balkh.

Key Words: Khurasan, Balkh, Mazar-ı Sharif.

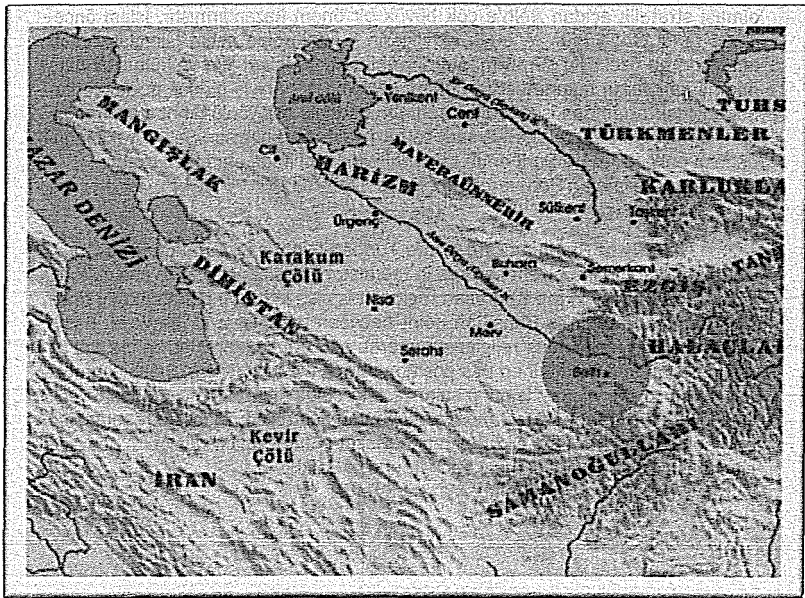
GİRİŞ

Horasan binlerce yıldır farklı inanç, kültür ve etnik kimliklere ev sahipliği yapmış önemli bir medeniyet havzasıdır. Belh ise bu bölgede doğu ve batının kültürel birikimini bir arada barındıran bir kültür beşiği olmuştur. Aynı zamanda bu birikimini tarih boyunca toplumsal etkileşimle zenginleştirerek farklı insan kitlelerine taşıyan bir köprü vazifesi de görmüştür. Coğrafi konum olarak Belh, Hindistan, Maveraünnehir ve Orta Asya'yı birbirine bağlayan ticari yolların keşiştiği bir noktadadır. İslam'ın bölgeye gelişiyle önceki kültürlerin yanında Arap kültürünü de kendine özgü bir biçimde benimseyen bu şehir, bu noktadaki biri-

kimiyle çevreye örnek olan bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Belh'te İslam kültür ve medeniyetinin başlangıcı Abbasiler dönemine rastlar. Abbasilerin Bağdat'ı başkent yapmasıyla Horasan'ın zengin maddi ve manevi birikiminden istifadeye başlanmıştır. Asıl itibarıyla Horasan'ın önemi çok daha önceleri, Abbasi davetinin başladığı dönemlerde bölge halkının onlara destek vermesiyle anlaşılmalıdır. Nitekim devam eden süreçte buradaki unsurlar Abbasi idaresinde önemli konumlar elde etmişlerdir. Belh'te yaşayan önemli ailelerden Bermekiler, Abbasi davetine destek vererek onların iktidara gelmesi için çalışmışlar, daha sonra da bu devlette görev alarak uzun yıllar yürüttükleri vezirlik görevleri sürecinde İslam medeniyetinin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Zamanla İslam ilim ve kültürünün yayılmasıyla Horasan bölgesi (Belh, Nişâbur, Merv, Herat vb.) artık tam manasıyla İslami ilimlerin merkezi haline gelmiştir. İşte bu nedenle Belh'e Mirvarid Şehri, (=Ümmü'l-Bilâd=Şehirlerin Anası) denmiştir.¹

Belh İsmi ve Coğrafyası

Belh adını eski Farsça'da *Bahtrîş*, Avesta'da *Bahdi* (*Bahdrî*) ve Grekçe'de

Horasan Bölgesi ve Belh Şehri

Baktra şeklinde geçen *Baktres*'den alır. Dünyanın ikinci şehri ve Aryana'nın birinci başkenti olarak bilinen Belh, üzerinde yaşayan kültür ve medeniyetlere

¹ İlhamı Muftah, *Coğrafyaya Tarih-i Belh ve Ceyhun*, Pezûheşgahe Ferhengî Yay. Tahran, 1376, s. 108-110.

göre de farklı isimler almıştır.²

Tarihçiler Belh isminin yanı sıra daha önce bu şehir için kullanılan bazı isimlerden bahsetmektedirler. Kaynaklarda onun için; *Belhu'l-Behiyye*, *Hezâr Şehir*, *Fahr-i Ariya*, *Mervarîd-i Şark*, *Serzemîn-i Tillâyî* gibi isimler kullanılmaktadır. Aynı zamanda *Buhdi* ve *Bakterya*, Belh'e verilen en eski isimlerdendir.³ İslamî dönemde ise en yaygın ismi *Ümmü'l-Bilâd*'dir. Bunun yanısıra *Belhu'l-Hüsnâ*, *Dâru'l-İctihâd*, *Dâru'l-İslâm*, *Dâru'l-Fukahâ*, *Kubbetü'l-İslâm*, *Ümmü'l-Kurâ* ve *Hayru't-Türâb* gibi isimleri de görmek mümkündür.⁴

Belh şehri Merv, Nişabur, Herat gibi Horasan'ın dört büyük siyasî merkezinden biridir. Stratejik konumu itibariyle birden fazla uygarlığa başkentlik yapmış, bunun yanı sıra din, ilim ve medeniyet merkezi de olmuştur. Eski bir şehir olması sebebiyle kültür tarihî açısından da önem arz etmektedir. İslâmlaşma öncesi ve sonrası dönemlere ait pek çok tarihî esere sahip bir şehirdir. Farklı ırk, din ve mezheplerin bir arada yaşamaları sebebiyle çeşitli dinî ve kültürel unsurların bir mozayigini oluşturmuştur. İslâmiyet'in yayılmasıyla hızlı bir değişim yaşayan Belh, bu dinin Horasan'a ve Maverâünnehir'e yayılmasına da öncülük etmiştir. Bu özellikleri kendisinde topladığı için de "*Ümmü'l-Bilâd*" (Şehirlerin anası) olarak isimlendirilmiştir.⁵

Miladi V. asra kadar Horasan⁶ ismiyle bilinen bölgenin adı daha sonra Arayna olarak değiştirilmiştir. Zaman zaman bir bölgeyi de ifade eden Belh, Horasan'ın dörtte birini oluşturmaktaydı. Bedeşân'dan Balamuğrab'a kadar uzanan bir coğrafya Belh olarak isimlendiriliyordu. Bu iki şehir arasında Bâmiyân, Gazne, Kâbil, Pervân ve Peñşir bulunmaktaydı ve aynı zamanda Merv, Nişâbur ve Herat'ı da kapsıyordu. Uzun yıllar boyunca ipek yolunun geçtiği bir güzergah olarak önemli bir konuma sahip olan Belh'in bu durumu onun ticari ve iktisadi açıdan gelişmesini sağlamıştır.

Belh kuzeyden Amuderya, güney doğu ve güney batıda ise yüksek Elburz dağlarıyla komşudur. Belh arazisinin büyük bölümünü kuzeye doğru gittikçe genişleyen geniş düzlükler ve dereler oluşturmaktadır.⁷ Bu bölgelerde büyüklü küçüklü birçok yerleşim bölgesi bulunmaktadır. Bu yerleşim bölgeleri dağ eteklerine paralel olarak Amuderya'nın güneyi boyunca uzanmaktadır. Sadece Özbekistan ile ticarî sınır kapısı olan Hayratan Benderi (Hayratan Ticari Kapısı), Hulm ilçesi ve Şortepe Amuderya'sına yakın düşmektedir. Güneye gidildikçe ra-

² Yazıcı, Tahsin, "*Belh*", DİA, V, İstanbul 1992, s.410.

³ Zuvarî, M. Emin, *Coğrafya-i Tarih-i Belh*, Tarana Yay., Tahran, 1388, s. 114-115.

⁴ Zuvarî, s. 114.

⁵ İlhâma Muftah, s. 108-110.

⁶ Horasan, muhtemelen farsça mürekkebin bir kelimesidir. Bu isim sâsâniler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horasan, günümüzde toprak olarak üç parçaya ayrılmıştır: Merv (Marî), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve herat yöresi Afganistan olup ve kalan kısmı ise şimdiki İran sınıraları içersini teşkil etmektedir. Geniş bilgi için bkz: Çetin Osman, "*Horasan*", DİA., İst. 1998, c. XVIII, s. 234-240.

⁷ Ensâfî Sultan Muhammed, *Coğrafya-i Belh*, Belh Devlet Mabaası, Yay. Mezar-ı Şerif, Thz., s. 24.

kım yükselmekte ve dağ eteklerine doğru 1800 metreye kadar ulaşmaktadır.⁸

Belh coğrafi konumu itibariyle bölgenin dikkat çeken bir noktasıdır. Bu nedenle tarih boyunca bir çok devlet ve hanedanlığa merkezlik etmiştir. İlkbaharda dağlarının göz okşayıcı ve muhteşem manzarasıyla yemyeşil tepeleri ve ılık esen meltemi bugün de bir çok yerli ve yabancı turistin dikkatini çekmektedir. Ayrıca tepelerinde bir çok tıbbî ilacın hammaddesi olan değerli bitkiler kendiliğinden yetişmektedir. Belh ve civarının iklimi kışın rüzgârlı ve soğuk, yazın ise sıcak ve nemlidir. Amuderya ve diğer su akıntıları özellikle yaz aylarında nemin artmasına neden olmaktadır.

Belh'in en önemli nehri şiddetli bir akıntıya sahip olan Ceyhun/Amuderya Nehridir. Adeta bölgeye hayat veren bu nehir Belh'ten sonra ikiye ayrılır. Biri Harezm'e diğeri ise Horasan ırmağıyla birleştikten sonra Çin topraklarına ulaşır. Bu nehrin sağında kalan bölgede akarsu boyunca köyler yer almaktadır.⁹

el-Bekrî, bu akarsu sayesinde Belh'in bütün arazilerinin sulandığı ve bölgenin yemyeşil olduğu bilgisini vermektedir. Yine kendi dönemine işaretlerle bu su akıntısının uzunluğunun sadece Belh sınırları içerisinde dahi deve ile 40 günlük yol olduğunu belirtir. Ceyhun'un nehrinin derin olmayıp ancak şiddetinin fazlalığına işaret eden el-Bekrî aynı zamanda onun suyunun biraz tuzlu olduğu belirtmektedir. İlkbaharda yağmur ve sellerin etkisiyle suyu oldukça bulanık olan Ceyhun nehrinde yüzme bilmeyen birisinin boğulabileceği de onun verdiği bilgiler arasındadır.¹⁰

Belh'in Eski Tarihi

Belh'in tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte M.Ö. 1500-1000'lerde eski İran hükümdarlarından Keyumers (Kiyomers) ve Kaylohrâsp (Lahrâsp) tarafından kurulduğu iddia edilmektedir.¹¹ Asırlar boyunca köklü bir kültür ve medeniyete sahip olması nedeniyle kuruluşu çok eski tarihlere götürülmektedir. Tarihçiler Belh'in 25 bin yıllık tarihi olduğunu savunmaktadırlar. Bölgenin en güzel yeri ve merkezi olması nedeniyle bilinen tarihi süreç içerisinde yirmiden fazla işgal ve tahribe uğramıştır. İskender, Horasan'ın siyasi ve Toharistan devletinin de dini merkezi olan Belh'i işgal ederek burayı kendisine merkez olarak seçmiştir.¹² Bazı araştırmacılara göre ise Belh bir Türk şehri, güney Türkistan'ın en büyük şehridir.¹³

Avesta'da¹⁴ Ariyalıların ilk krallarının "Paradata" olduğu kaydedilmektedir. Nitekim Paratada ilk kral anlamına da gelmektedir. Paradata ya da Parazat,

⁸ Zuvarî, s. 117- 118.

⁹ Zuvarî, s. 119.

¹⁰ Zuvarî, s. 120.

¹¹ Zuvarî, s. 3.

¹² Yazıcı, "Belh", DİA., V, s. 411.

¹³ Yeni Türk Ansiklopedisi, "Belh", c.I., İst. 1985, s. 357.

¹⁴ Zerdüşterin kutsal kitabı. Aydın Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya 2010, s. 132.

Belh kralları manasını da taşımaktadır. Avesta kitabına göre ilk Paradata "Hoşang"dır. Belh'te ilk kanunları koyanın ve bu kanunları daha sonraki gelenlere de vasiyet edenin Paradata Hoşang olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵

Araştırmacılara göre Belh'in üç kalesi olup sadece ikisinin yeri tespit edilebilmiştir. 12'şer kapısının olmasından hareketle bu kalelerin oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Belh'te bu gün hâlâ ayakta olan kalelerden birisi olan Hinduvâne kalesi, Ebû Müslim Murûzî adlı bir mimar tarafından yaptırılmıştır. Bu kalenin içinde bu gün dahi yaşayanlar vardır. İstîlâ ve tahribatlardan nasibini alan bu kale daha sonra bir kaç defa yıkılıp tekrar inşa edilmiştir. Bu kale bu günkü Belh'in doğusunda yer almaktadır. Kaleye yakın bir yerde bulunan Yeşil Camii ve medrese bu güne kadar varlığını devam ettirebilmiştir.¹⁶

Belh kalesinin ilk dönemlerden itibaren Nevbahar, Rehbete, Hadîd, Hundubân, Yahu-i Şestbend ve Yahya isimleriyle anılan kapılara sahip olduğu bilinmektedir. Şehre giriş ve çıkışların bu kapılardan sağlandığı ve kapıların her birinin çok özel mimarî yapıya sahip olduğu belirtilmektedir.¹⁷

Belh'te yaşadığı tahmin edilen *Vedî Medeniyeti* M.Ö. 2500'lü yıllarda Afganistan'da yaşamış olan Ariyânîler'e (Ariyâniyân) dayandırılmaktadır. Bunlar beyaz tenli iri yapılı kişiler olup Amuderyâ'nın kuzeyinde göçebe olarak yaşamaktaydılar. Nüfusları çoğalınca Amuderyâ'nın güney ve Bahter (Bakhtar) bölgesine doğru yayıldılar. Daha sonra Hind alt kıtasına doğru genişleyen bu topluluk büyük bir medeniyet kurmayı başarmışlardır. Bu medeniyete ait bilgiler dört eski kitapta (Vedî) yer almakta, bu nedenle de Vedî medeniyeti şeklinde isimlendirilmektedir. Afganistan'da yaşayan bazı kabilelerin isimleri bu eski kitaplar sayesinde tespit edilebilmektedir.¹⁸

Vedî Medeniyetinin Afganistan coğrafyasına etkili olduğu en önemli unsur dildir. Vedî ve Sanskritçe dili Afganistanın yerel dillerindeki etkisini devam ettirmekte ve ortak kelimelerin kullanımı devam etmektedir. Mesela "Ariya" terimi kimilerine göre "asil ve saygın", kimilerine göre de "çiftçi ve ekici" manalarını ifade etmektedir. Peştunca'da "Ara" kelimesi "asil" bazen de "çiftçilik" anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla "n" harfinin ilavesiyle "Ariyan" her iki anlamıyla da asil ve şerefli manalarını ifade etmektedir.¹⁹

Belh'de Zerdüştlük ve Budizm

Zerdüşt tarafından kurulduğu kabul edilen Zerdüştlük, İran'ın en büyük dindir.²⁰ İran kaynaklarına göre Zerdüşt, bâkire bir anneden dünyaya gelmiştir.

¹⁵ İlhâma, s. 21.

¹⁶ Abdulhay Habîbî, *Tarih-i Afganistan Bad az İslam*, Dünya-i Kitap Yay. Tahran, 1367, s. 677.

¹⁷ Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1998, s. 186; Şehrin kapıları özellikleri ve isimleri hakkında ayrıca bkz: Zuvarî, s. 120.

¹⁸ Habîbî, s. 8.

¹⁹ Habîbî, s. 9, 10.

²⁰ Aydın, s. 132.

Zerdüş'tün doğduğu yer ise Ariya ülkesi (Belh civarları) olarak bildirilmektedir.²¹ Zerdüş'tlüğün kutsal kitabı Zend-Avesta'dır.²²

Hayatı hakkında oldukça sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Zerdüş'tün M.Ö. VII-IV yüzyıllar arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Onun hayatı hakkında bilinenler, Gatha denen özdeyişlerinin toplandığı Avesta adlı kitabın yorumlarına dayanmaktadır. M.Ö. 640 civarında inzivaya çekilen Zerdüş't, on sene sonra M.Ö. 630'da kendisini bir peygamber olarak sunmuştur. Zerdüş't, düşüncelerini yaymaya başladığında eski geleneklere bağlı insanların direnişleriyle karşılaşmıştır. M.Ö. 618 yılında İran hükümdarı Keygeştasp (Virtasp) ile tanışıp onun himayesinde 35 sene dinini yaymaya çalışmıştır. Bu arada Zerdüş'tlük, Keygeştasp Devletinin resmi dini olmuştur. M.Ö. 583 yılında Turan hükümdarı Ercasp, Belh'e saldırdığında Kerş-i Tûrânî adında ateşgede bir Türk tarafından, 77 yaşında öldürüldüğü ileri sürülmektedir.²³

Zerdüş't, tek tanrıcılığı savunmuştur. Her şeyi en iyi bilen, kâinatı yaratan ve onu idare eden iyilik tanrısı Ahuramazda'dır. Bu iyilik tanrısı insanlara kötülük etmeye çalışan kardeşi Ahriman ile sürekli bir savaş içindedir. Temeldeki bu yapıyla birlikte zaman içerisinde Zerdüş'tlükte hayır-şer, iyi-kötü gibi ikilemelere yani düalizme de kaymalar olmuştur. Kıyametin olacağı cennet ve cehennemin var olduğu kabul edilir. Ölenlerin ruhları iyiyse cennete, kötüyse cehenneme gideceğine inanılır. Ateş önemli bir yer işgal eder. Onlara göre ateş, Ahuramazda'nın oğludur. İlk ateşgedeleri Zerdüş'tün inşa ettiği ileri sürülür. Zerdüş'tler'in ateşe tapma inancı da buradan gelmiştir. Ancak kendisine ibadet edilen ateşin daima yanar olması şarttır. Onlara göre adi ateşe değil, saflaştırılmış ateşe ibadet esastır. Bu ateşin dışındaki her şey pistir. Ateş de her zaman sandal ağacı odunundan elde edilmelidir.²⁴

İslâmlaşan İran'da Zerdüş'tün inançları kültür ve edebiyat içinde varlığını sürdürmeyi devam ettirmiştir. Bunun yanında Zerdüş'tlük, Azerbaycan ve Hindistan gibi ülkelerde bugün dahi varlığını devam ettirmektedir.²⁵

Diğer taraftan Budizm Horasan coğrafyasına yayılmaya başladığında Belh'e de sirayet etmiştir. Çünkü Belh, Horasan'ın en önemli yeri ve merkezini teşkil ediyordu.²⁶ Budizmin buradaki en önemli görüntüsü varlığı çok eski tarihlerle dayanan Nevbahar (Navasanghara veya Nevavihara) mabedir ki, Belh'te Budizm'in başlangıcını teşkil etmektedir. Nevbahar Mabedi, Belh'in en eski mabetlerinden biridir. Bu mabed şehrin güney tarafında yer alıyordu. Eski bir hükümdar tarafından yapıldığı rivayet edilmektedir. Mabedin güney avlusunda

²¹ Sarıkcıoğlu Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yay. Isparta, 2008, s. 110.

²² Aydın, s. 137.

²³ Habibi, s. 12.

²⁴ Aydın, s. 134-136.

²⁵ Habibi, s. 13-14.

²⁶ Çetin, s. 237.

Buda'nın leğeni, dişi, süpürgesi ve kıymetli süs eşyaları bulunmakta, kuzey tarafında bulunan elmas ve kıymetli taşlarla süslenmiş olan kubbenin ise 200 fit (yaklaşık 60 m.) yüksekliğinde olduğu bildirilmektedir.²⁷

Mesûdi (330/941) bu konu ile ilgili *Murûcû'z-Zeheb* isimli eserinde şöyle yazmaktadır: "Nevbahar mabedinin yapısı (binası) güçlü ve istikametlidir. Bu mabedin tepesinde ipekten olan yeşil bayraklar uzunca mızrakların üzerinde dalgalanıyor. Mabedin çevresindeki duvarlar da gerçekten yüksek ve kalın idi."²⁸ Kitabü'l-Büldân sahibi İbn Fakih el-Hemedânî'nin görüşüne göre, "Nevbahar mabedi büyük ve geniş bir alanı kapsıyordu. Çevresinde ise 360 oda (Hücre) vardı ve Kabil ile Çin hükümdarları bu mabedin ziyaretine geliyorlardı. Bu mabedin içerisinde büyük bir put (Buda Heykeli) bulunuyordu ve mabede gelenler de buna tapıyorlardı. Çünkü Nevbahar mabedi putperestlerin mabedi."²⁹

İslamî Dönemde Belh

Hz. Ömer h.21. yılda (M.642) Nihavend zaferinin ardından İran içlerine doğru seferlerin başlatılması emrini vermişti. Bu amaçla Ahnef b. Kays'ı Horasan'ı fetihle görevlendirildiği bilinmektedir.³⁰ Son İran Kısrası Yezdücerd'in İslam ordusu önünden kaçarak bölgeye gitmesi müslümanların bölgeye doğru fetihlerini ortaya çıkarmıştır. Ahnef b. Kays onu takip ederek bölgeye gelmiş, önce Merv er-Rûz'u ele geçirmiştir.³¹ Daha sonra Belh'e sığınan Yezdücerd, buranın halkını müslümanlara karşı kıskırtmıştır.³² Daha sonra Herat'ı ele geçiren müslümanlar önce Belh'i³³ sonra da Nişabur ve Toharistan'ı fethetmişlerdir. Ahnef b. Kays bu fetihleri mektupla Hz. Ömer'e bildirmiştir.³⁴

Belâzürî Belh'in savaşıla değil anlaşmayla fethedildiğini haber vermektedir. Belh halkı 700.000 dirhem ödemek şartıyla Ahnef b. Kays ile anlaşmıştır. Esad b. el-Müteşemmis'i Belh valisi tayin eden Ahnef, Tâlekân'ı da anlaşma yoluyla fethetmiştir. Daha sonra Faryâb'ı alan komutan Belh'e dönmüş ve şehrin girişinde bir ordugâh inşa ettirmiştir.³⁵ Hz. Ömer Ahnef b. Kays'a bir mektup yazarak Ceyhun Nehrini aşmamasını ve oradaki illeri muhafaza etmesini tavsiye etmiştir. Bu arada Türklerden destek alan Yezdücerd'in büyük bir orduyla Belh'e geldiğini gören müslümanlar orayı terkederek Merv er-Rûz'a çekilmişlerdir.³⁶ Daha sonraki günlerde ise Yezdücerd'e destek veren Türklerin oradan ay-

²⁷ Habîbî, s. 666- 668.

²⁸ el-Mesudi, Ali b. Hüseyin, *Murûcû'z-Zeheb*, c. II, Kahire, s. 137.

²⁹ el-Hemedânî, İbn Fakih, *Kitabu'l-Büldân*, Leiden, 1302 Kameri, s. 323.

³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, Maarîf Basımevi Yay. İst. 1956, c.II, s. 277- 278.

³¹ Yıldız Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. II, Konya, 1994, s. 87.

³² Belâzürî, s. 279.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih (İslâm Tarihi)*, Bahar Yay., İstanbul, 1986, c. III, s. 39.

³⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî Tercümesi*, İst. 1983, c. III, s. 116.

³⁵ Belâzürî, s. 280.

³⁶ İbn KEsîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, Çağrı Yay. İst. 1994, c. VII, s. 211; İbnü'l-Esîr,

rıldıkları, yine şehir halkının da ondan desteğini çektikleri bilgisi nakledilmektedir.³⁷ Ahnef b. Kays bölgedeki bütün bu gelişmeleri bir mektupla Hz. Ömer'e bildirmiştir.³⁸ Bu mektubu alan Hz. Ömer: "Horasanla aramızda ateşten bir deniz bulunmasını çok isterdim" deyince Hz. Ali "Neden ey mü'minlerin emiri?" diye sormuştur. Hz.Ömer: "Çünkü Horasanlılar ahidlerini üç kez bozacaklar, üçüncüde helak olacaklardır. Fakat onların bu halleri o günkü müslümanların hallerinden bana biraz daha sevimli gelir"³⁹ diye cevap vermiştir.

Hz. Ömer vefat edince Horasan ve Belh halkı 31/651 yılında imzaladıkları anlaşmayı bozarak isyan etmişlerdir.⁴⁰ Hz. Osman'a bu bölgenin halkının mürted oldukları ve isyan çıkardıklarına dair haber gelince o, Basra valisi Abdullah b. Âmir'e bir mektup yazarak ordusuyla bölgeyi tekrar itaat altına almasını istemiştir.⁴¹ İbn Âmir'in gölgeye dönük fetihlerinde ilk olarak 31/651 yılında Gûr şehri fethedilmiştir.⁴² Daha sonra sırasıyla Nişâbur, Herat ve Mervişahcan ele geçirilmiştir. Devam eden süreçte Ahnef b. Kays eliyle Toharistan, Rustâk ve Savencerd fethedilmiş, Merv er-Rûz'daki isyan bastırılmıştır. Tâlekân ve Fâryâb'ı da fetheden Ahnef b. Kays Cûzcân'ı ele geçirip Belh'e geçmiştir. Belh'te yeni bir direnişle karşılaşan Ahnef burayı da tekrar kontrol altına almıştır.⁴³

Abdullah b. Âmir Horasan halkını bir daha isyan etmemek üzere itaat altına aldıktan sonra Hz. Osman'a isyanları bastırıldığını bildirmiştir. Hz. Osman, Abdullah b. Âmir'e Horasan illerini ayrı ayrı bölgelere bölüp, bunlardan Merveyn üzerine el-Ahnef'i, Belh üzerine Habib b. Kurre el-Yerbû'i, Herat ve Tûs üzerine Hâlid b. Abdullah b. Zübeyr'i vali tayin etmesini emretmiştir.⁴⁴ Hz. Osman 35/656 yılında şehit edilince yerine Hz. Ali halife olmuş, Hz. Ali, Hz. Osman dönemindeki bütün valileri değiştirmiştir. Hz. Ali döneminde Toharistan, Herat ve Belh bölgesinde küçük kargaşalar dışında büyük olaylar yaşanmadı.⁴⁵ Merkezde Hz. Ali ve Muâviye arasında yaşanan iktidar mücadelesinin ortaya çıkardığı otorite boşluğu bölgede bazı çözümlere neden oldu ise de bu süreçte büyük bir isyan veya itaatsizlikten bahsedilmemektedir.

Emeviler döneminde Mâverâünnehir bölgesindeki fetihlerde bir garnizon görevi üstlenen Belh, devam eden süreçte kabileler arası mücedele ve zaman zaman yaşanan iç huzursuzluklardan nasibini almıştır. Ancak bu süreç aynı

→ →
c. III, s. 40.

³⁷ Habibî, s. 149.

³⁸ Taberî, c. III., s. 502

³⁹ İbnü'l-Esîr, c. III, s. 40.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, c. III., s. 129.

⁴¹ Taberî, c. III, s. 546.

⁴² İbnü'l-Esîr, c. III, s. 106.

⁴³ İbnü'l-Esîr, c. III, s. 131.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, c. III, s. 107.

⁴⁵ Belâzûrî, c. II s. 295.

zamanda Belh'in ilmî ve ekonomik yükselişini de temsil etmektedir. Abbasi ihtilalinin bölgeye getirdiği hareketlilik Belh'i de etkilemiş, Abbasi devletinin kurulduğu ilk yıllarda yapılan vali değişiklikleriyle bölge kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Halife Harun Reşid döneminde doğu eyaletlerinde çıkan isyanların en tehlikelisi Horasan merkezli Râfi b. Leys'in ayaklanması olmuştur. Bu hareket Ali b. İsa b. Mâhân'ın yaklaşık on yıl devam eden valiliği sırasında ortaya çıkmıştır. Rafi b. Leys 191/806-807 yıllarında Belh'ten Merv'e kadar olan bölgeyi ele geçirmiş, kısa süre içerisinde bütün Maverâünnehir'i kontrol altına almıştır. Giderek tehlikeli bir durum alan bu isyanı bastırmak için bizzat harekete geçen Harun Reşid, Tus'a geldiğinde vefat edince sefer yarıda kalmıştır. Bu isyan artık Horasan bölgesinde Belh ve Mâverâünnehr'de bir değişimin göstergesi olmuştur. Artık Abbasî hilafetinin bu bölgeye gönderdiği valilerin yönetimi tam olarak sağlayamadığı görülmüştür. Horasan bölgesinde gücünü kaybeden Abbasî etkisinden sonra burada bağımsız devletler kurulmaya başlamıştır. Türk ve İranlı komutanlar farklı isimler altında çeşitli hanedanlıklar kurmuşlardır. Türkler tarafından Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular (1040-1163), Gûrlular (1148-1214), Harzemşahlılar (1097-1231), Moğollar (XIII yüzyıl) ve Timurlular (XIV-XV.y.y) takip etmiştir.⁴⁶

Gazneliler'in kurucusu olarak kabul edilen Sebüktegin'in 900'lü yıllarda ele geçirdiği Belh, 1040 yılında Selçuklularla Gazneliler arasında cereyan eden Dandanakan savaşına kadar bir Gazneli toprağı olarak kalmıştır. Sultan Mahmud bölgedeki fetihleri esnasında burayı bir garnizon kent olarak kullanmıştır.⁴⁷ Sultan Mahmud'dan sonra Gazneliler'in başına geçen Sultan Mesud bir Hindistan seferindeyken Türkmenler 1038'de Horasan'daki Tâlekân ve Fâryâb'ı yağmalamışlar, Belh'te bulunan Gazne ordusu da kış nedeniyle Türkmenlere karşı hareket edememişti.⁴⁸ Bunun üzerine Sultan Mesud Hindistan'dan dönmüş ve bölgeyi kontrol altına almak için bir ordu hazırlayarak 1038 yılının sonbaharında Belh'ten Tirmiz'e doğru hareket etmişti. Selçuklu sultanları Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin topladıkları ordu ile karşı karşıya gelen Sultan Mesud 1040 yılının Mayıs ayında Dandanakan Hisarı önünde üç gün boyunca süren bir savaşa tutuşmuştu. Savaş sonunda hezimete uğrayan Gazne ordusu dağılmış, Sultan Mesud zorluklar içinde bir grup askeriyile Gazne'ye dönmüştü. Bundan sonra artık Belh Selçuklulara ait bir şehir olmuştur.⁴⁹

Bu savaş Selçukluların yıllardan beri sürdürdükleri mücadelelerin sonunda ulaştıkları başarıyı ifade etmektedir. Horasan'da 1040 yılında Selçuklular bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Tuğrul Bey Selçuklu Devletinin sultanı ilân edilip tahta oturmuş, komşu ülkelere de fetihnâmeler gönder-

⁴⁶ Gubâr, Mir Gulam Muhammad, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Kabil Devlet Matbaası Yay. Kabil, 1967, s. 80.

⁴⁷ Merçil, s. 49.

⁴⁸ Merçil, s. 67.

⁴⁹ Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", İ. A., C. X, 1988, s. 361.

miştir.⁵⁰ Merv şehrinde toplanan kurultaydan sonra mevcut topraklarla ilerde fethedilecek yerler Selçuklu ailesi arasında paylaşılmıştır. Merv merkez olmak üzere Serahs ve Belh şehirlerinin de dâhil olduğu Ceyhun ve Gazne arasındaki bölge Melikü'l-Mülûk Çağrı Bey'e verilmiştir.⁵¹

Selçuklular döneminde Oğuzların Beydili kolundan Anuştingin Aral Gölü'nün güneyi olan Harezm'e vali tayin edilmişti.⁵² Onun vefatından (1097) sonra yerine tayin edilen oğlu Kutbüddin Muhammed, "Şâh" ünvanı alarak özerklik ilan etmiş ve 1097'de Harzemşah Devletinin ilk hükümdarı olmuştur. Bundan sonra sırasıyla Atsız, İl Arslan, Alaaddin Tekiş, Alaaddin Muhammed ve Celâleddin bu devleti yönetmişlerdir.⁵³ Bölgede diğer bir güç haline gelen Gûrlular ise Horasan'da Harzemşahların rakipleri olmuşlardır. 1175-1176'da Karahitaylılara vergi ödeyen Belh,⁵⁴ 1197-1198'de Gûrluların eline geçmiştir.⁵⁵

Horasan'da başta Belh olmak üzere diğer önemli şehirlere hakim olan Gıyâseddin'in, 1203'teki ölümünden sonra bölgedeki gücü zayıflayan Gûrlular⁵⁶ 1206'da Belh'i Harzemşahlar'a teslim etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁷ Böylece Harzemşahlar uzun mücadelelerden sonra Belh'i ele geçirmiş oldular. Mevlâna Celeleddin Rûmî işte Harzemşahlar'ın Belh'i hâkimiyetleri altına almalarından bir yıl sonra (1207) burada dünyaya gelmiştir.⁵⁸

Yukarı Asya'nın Onon ırmağının kaynağı yakınlarında 1200'lü yıllarda ortaya çıkan Moğollar⁵⁹ Cengiz Han liderliğinde adeta bir kasırga gibi batıya doğru şehirleri, ülkeleri istila ederek ilerlemişlerdir. 1220 yılında Mâverâünnehir bölgesine gelen Cengiz Han 60-70 bin kişilik ordusuyla Harezm devletini dağıtıp Buhârâ ve Semerkant'ı tahrip etmiştir.⁶⁰ Celeleddin Harzemşah, Belh ve Horasan'a doğru kaçmış, Cengiz Han da Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a yönelmiştir. Cengiz Han, ordusuyla Belh şehrine yaklaşıncaya Belh halkının büyüklüğü ve ileri gelenleri bu güçlü orduya karşı koyamayacaklarını ve onun çok zalim ve merhametsiz olduğunu biliyorlardı. Bu yüzden ölümden kurtulmanın tek yolu onlar için teslim olmaktı. Böylece Belh halkı Cengiz Han'ı ve ordusunu, büyük ve değerli hediyelerle Belh şehrinin dışına çıkıp karşıladılar. Belh halkı aman dile-

⁵⁰ Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 362.

⁵¹ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. VII., Redaktör Hakkı Dursun Yıldız, Konya, 1994, s. 104.

⁵² Gubâr, s. 137.

⁵³ Yazıcı, s. 411.

⁵⁴ Barthold V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Kervan Yay. İst. 1981, s. 361.

⁵⁵ Barthold, s. 367.

⁵⁶ Barthold, s. 373.

⁵⁷ Gubâr, a.g.e., s.140;

⁵⁸ Öngören Reşat, "Mevlana Celeleddin-i Rûmî", DİA., c. 29. İst. 2004, s. 441- 442.

⁵⁹ Gubâr, s. 191,

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, c. XII, s. 316; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbâsiler*, M.E.B. Yay., Ankara, 1980 s. 117.

yince onlara eman verilmiş ve şehir 1220 yılında Cengiz Han'a teslim edilmiştir.⁶¹

İbnü'l-Esîr Belhliler'in kendi isteğiyle teslim olmaları sebebiyle şehrin tahrip edilmediğinden söz ederken,⁶² Cüveynî ise, savaş yapmadan Belh şehrini teslim alan Cengiz Han'ın kadın erkek bütün Belhliler'i şehrin dışındaki boş alana çıkartmış, sürekli yaptığı gibi bütün esirleri yüzer ve biner kişilik gruplara ayırarak hepsinin başını kestirdiğini söylemektedir. Onlardan sadece dört yüz kadar sanatkar ve bilgini bağışlamıştı. Hamile kadınların karınları bile deşilip öldürülmüştür. Moğollar, Belh hükümdarını da kendi mescidinde bulunan bir sütunun altına gömmüşler, içinde hazine aradıkları için cami ve mescitlerle birlikte 1200 kadar medrese ve hamamı da yıkıp en sonunda şehri ateşe vermişlerdir. Cengiz Han'ın hışmının nedeninin Belh halkının Celaledin Harezmsah'a olan sevgi ve sadâkatlarından endişelenmesi olduğu ifade edilmektedir.⁶³

Cengiz Han, Peşâver seferinden dönerken de Belh şehrine uğradı. Daha önce kıyıya köşeye saklanarak canlarını kurtaranları da yakalatıp kılıçtan geçirdi. Onların yeniden yaptıkları binaları da yerle bir ettirdi. Böylece Cengiz Han'ın zulmü Belh üzerine iki kez çökmüş oldu. Bu arada şunu da belirtelim ki, Cengiz Han'ın istilâsından evvel Belh'in akıbetini sezen Mevlâna Celaledin'in babası Bahaeddin Veled, ailesiyle Belh'i terk ederek batıya doğru ilerlemiş ve Anadolu'ya gelmiştir.⁶⁴ Belh'in 1220 yılında Cengiz Han'ın istilâsı sonucunda harabe-ye çevrildiğini İbn Batûta da *Seyahatnâmesi'*nde bahsetmiştir. Ona göre, Cengiz Han bu şehrin üçte birini yerle bir etmiştir. Camiler ve diğer binalar da buna dâhildir.⁶⁵

1300'lü yıllardan itibaren bölgede hakimiyet kuran Timurluların idaresinde Belh'in nasıl bir şekil aldığı ve neler yaşandığı konusunda kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu süreçte şehirde yaşayan sanatkar, âlim, tarihçi ve edebiyatçılara iyi davranıldığı bilgisi verilmektedir. Belh'in ele geçirilmesinden sonra Timur, 10 Nisan 1370'de kendisini hükümdar ilan etmişti. Horasan'ın diz çöken beyleri yanında altın tacı başına koyup imparatorluk kuşağını bizzat kendisi kuşanmış, kendini emir ve bey ünvanıyla takdim etmiştir. Hükümdarlık merkezi olarak Semerkand'ı seçmiştir.⁶⁶

Belh' in Tarihi Yerleri

Kerpiç yapılardan oluşan tarihî Belh şehri uğradığı istilalar nedeniyle büyük tahribatla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle tarihî Belh şehrine yakın bir yerde XX. yy. başlarında Hz.Ali'ye atfen bir türbe inşasıyla kurulan ve zaman içerisinde

⁶¹ Gubâr, s. 209.

⁶² İbnü'l-Esîr, c. XII, s. 346.

⁶³ Öngören, Reşat, "Mevlana Celaledin-i Rûmi", DİA. C. 29. İst. 2004, s. 443.

⁶⁴ Öngören, s. 444.

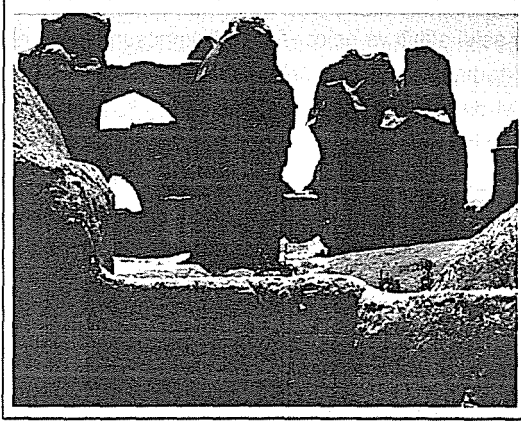
⁶⁵ İbn Batûta, *Rihletü İbn Batûta*, Beyrut, thz. s.394,395; Krş: Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 484.

⁶⁶ Gubâr, s. 256.

hızla gelişen Mezâr-ı Şerif şehri bölgede bir eyalet merkezi konumuna gelmiştir. Bu yeni merkezin oluşumu tarihî Belh'in daha da tahrip edilip metruk bir hal almasına neden olmuştur. Kaynaklar 1884 yılında Belh'te 60 dükkân ve 500 ev bulunduğunu haber vermektedirler.⁶⁷

Yeni Belh'in şehir planı 1933 yılında oluşturulmuştur. O zamandan 1973 yılına kadar Belh şehrinde 400 ev ve 32 adet iş yeri ile şehirde olan bütün binaların sayısı 430'a ulaşmakta ve bir ortaokul ile bir de hastahanesi bulunuyor idi. Bu dönemde şehrin nüfusunun 3000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Belh Şehrînin yeni planına göre şehrin ortasında Hâce Parsa'nın mescidi ve türbesi⁶⁸ bulunmakta olup dört tarafından dört büyük cadde bulunmaktadır. Bu caddelerin iki taraflarında ise devlet binaları ve çarşılar uzanmaktadır.⁶⁹ Yeni Belh, eski muhteşem Belh şehrinin sadece küçük bir köşesini kapsamakta olup çevresi ise tepeler, surlar ve yıpranmış duvarlar şeklinde göze çarpmaktadır. Bugün Belh'in de içerisinde olduğu eyalet merkezini oluşturan Mezâr-ı Şerif ile Belh arasında her türlü ulaşım vasıtası bulunmaktadır. Bu iki şehir, Şibirgan ve Mezâr-ı Şerif yolu ile birbirine bağlanmaktadır.⁷⁰

Geçirdiği büyük tahribat nedeniyle kültürel mirasını kaybeden Belh'de bugün ayakta kalan bazı yapılar onun eski ihtişamını haber vermekten uzaktır. Ancak yine de bazı yapılar geçmişe dönük izler taşımaktadırlar. Cami, medrese, mezar ve türbelere baktığımız zaman Belh'in İslami ilimlerin geliştiği ve İslam kültür mirasına dair yorgun izler taşıdığı görülecektir.

Hoca Piyade Camii kalıntıları

⁶⁷ Zuvarî, s. 121.

⁶⁸ Hoca Parsâ-i Vefî hicrî IX. yüzyılda Horasan'ın en önde gelen muhaddis ve fakihlerindendir. Hicrî 865 yılında vefat ettiği de iddia edilmektedir. Bu eserden günümüzde ayakta kalan sadece girişinde bulunan orta kubbedir.

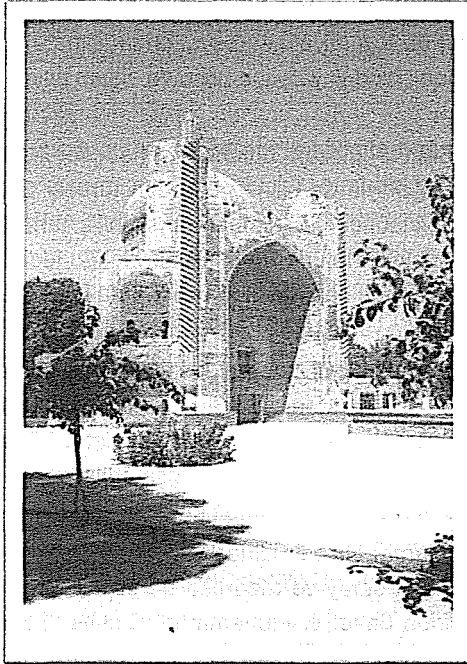
⁶⁹ Zuvarî, s. 121- 122.

⁷⁰ Zuvarî, s. 122- 123.

Günümüze kadar kısmen ulaşan mimarî eserlerden biri Mescid-i Hoca Piyâde veya Nuhgûnbed camiidir. Bu caminin kalıntıları Belh'in 2 km. güneyinde yer almaktadır. İslâmiyet'in Belh'e yayılışından sonra 140/757 yılında inşa edildiği iddia edilmektedir. Bu cami Belh ve aynı zamanda Horasan havzasının ilk camii olma özelliğini de taşımaktadır.⁷¹

İbn Batutâ *Seyahatnâmesi*'nde VIII. yüzyılda Belh'i ziyaret ettiği sırada bu camiden bahsetmiştir.⁷² Buna göre, halife Belhlileri bir hareketlerinden ötürü ağır para cezasına tabi tutmuştur. Bu parayı almak üzere bir memur göndermiştir. Belh emirinin eşi, yoksul halkın para cezası olarak mücevher ile süslü değerli elbiselerini memura vermiştir. Halife, kadının cömertliği karşısında küçük düşmemek için elbiseyi geri gönderip para cezasını da kaldırmıştır. Kadın da elbiseyi satarak sözü edilen Mescid-i Nuhgûnbed ile bir zaviye ve bir ribat yaptırmıştır. İbn Batûtâ'ya göre, bu ribat sağlam ve ayakta. Cengiz Han istilâsı sırasında bu caminin sütunları zarar görmüştür. Geri kalan kısmı olduğu gibi bırakılmıştır. Camiden kalan kısımların duvar süslemeleri Bedahşân'dan getirilen lacivert taş boyasıyla nakışlı olduğundan da söz edilmektedir.⁷³

Mimarî eserlerden bir diğeri de Hoca Ebû Nasr Parsâif Velî camisidir. Bu cami aynı zamanda Mescid-i Belh ve Mescid-i Sebz adlarıyla da anılmaktadır. Caminin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kaynakların verdiği bilgi, caminin inşasının hicrî XI. yüzyılda olabileceği yönündedir. Bu cami Belh'in merkezinde yer almaktadır. Camiinin avlusunda Hoca Parsâ-i Velî'ye ait olduğu iddia edilen bir türbe bulunmaktadır. Belh'in meşhur şâirlerinden olan Râbiyi Belhî'nin mezarı da bu caminin avlusunda yer almaktadır. Hoca Parsâ-i Velî h. IX. yüzyılda Horasan'ın en önde gelen

Belh'de bir medrese

⁷¹ M. Yunus Muradî, "Mezar-ı Şerif ve Çevresindeki İslâm Dönemi Mimarî Eserler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ. Sos. Bil. Ens. İslâm Tarihi ve San. ABD., Isparta, 2004, s.74.

⁷² İbn Batûtâ, *Rihletü İbn Batûtâ*, s.394.

⁷³ İbn Batûtâ, *Rihletü İbn Batûtâ*, s.394, 395.

muhaddis ve fakihlerindedir. Hicrî 865 yılında vefat ettiği iddia edilmektedir. Bu eserden günümüzde ayakta kalan sadece girişinde bulunan orta kubbedir.⁷⁴

Müslümanların yaşadıkları bölgelerde eğitim-öğretim meşced ve medreselerde yürütülmüştür. Bir çok tarihi kaynaktan Moğol istilasından önce Belh'te dört yüz tane medrese bulunduğunu belirtmektedir. Zikredilen en eski medreselerden biri sayılan "Medrese-i Zindan" Horasan valisi Cafer b. Muhammed b. el-Eş'as zamanında yapılmıştır. Moğol istilasından önce mevcut olan en önemli medreselerden bir diğeri de "Medrese-i Haliliyye" (Haliliyye Medresesi)'dir. Bu medrese Belh'in önemli şahsiyetlerinden başkadı Halil b. Muhammed b. İsmail adına yapılmıştır. Halil b. Muhammed b. İsmail, fıkıh tahsili almak için pek çok yer gezmiş ve Ebû Abdullah el-Fârisî bu zattan hadis naklinde bulunmuştur. Belh ahalişi onu sevip saydıkları için dönemin sultanından başkadı adına bir medrese yapmasını talep etmişlerdir. Böylece meşhur "Medrese-i Haliliyye (Haliliyye Medresesi)" inşa edilmiştir.⁷⁵

Gazneli Mahmud'un veziri olan Ebû'l-Abbas Fazl b. Ahmed Asfarânî (v.401), Belh'te Nizâmülmülk'ün Medresesine çok benzeyen bir medrese yaptırmıştır. Bu medrese de Nizamiye medresesi gibi işlev görmüştür. Nizamiye medresesi kendisinden sonra gelen medreselere öncülük etmiştir. Musul, Bağdat, Merv ve Basra'da Nizamiye medresesi örnek alınarak pek çok medrese yapılmıştır. Belh ve Merv, hicrî V. yüzyılda bilim ve eğitim açısından en parlak dönemini yaşamıştır.⁷⁶

Belh'te mezarı bulunan sahabeden biri Ukkâşe b. Muhsin Esedî'dir.⁷⁷ Akâşah adıyla da bilinen bu zatın türbesi Belh, Hoca Parsâ-î Veli, camiinin bir km doğusunda yer almaktadır. Yapılış tarihi bilinmemekle birlikte bu yapının mimarisinin Timur dönemine ait olduğu iddia edilmektedir. Türbenin büyük bir kısmı harabe halinde olup tek ayakta kalan yeri, giriş kapısıdır. Türbe tamamıyla tuğlayla yapılmıştır. Yer yer alçı da kullanılmıştır.⁷⁸

Hoca Pîr-î Nizamettin Türbesi, Hoca Ukkâşe Veli Türbesinin 200 m. güneyinde yer almaktadır. Hoca Pîr-î Baba olarak bilinen bu zat, büyük şeyhlerdendir. 8 Receb 1036 yılında vefat etmiştir. Büyük ölçüde ayakta olan türbe, sade bir yapıya sahiptir. Tuğladan inşa edilmiş olup iç tarafı sıvayla örtülmüştür. Türbede herhangi bir süsleme kullanılmamıştır.⁷⁹

İslâmiyet'in yayılışından sonra Horasan havzası ve Belh'te camilerden başka birçok saray ve medrese de inşa edilmiştir. H. 171-173/788-789 yılları arasında Ca'fer b. Muhammed b. el-Aş'at Horasan valisiyken, hapishanesi de

⁷⁴ Muradî, s. 78.

⁷⁵ İlhâma, s. 194.

⁷⁶ İlhâma, s. 195.

⁷⁷ Muradî, s. 82.

⁷⁸ Muradî, s. 83.

⁷⁹ Muradî, s. 85.

bulunan bir saray ile bir medrese inşâ edildi. Medreseler başlangıçta İslâm âleminin doğu kısmında kurulmuştu. Batı İran'da ve hilâfet merkezi olan Bağdat'ta ancak XI. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanmıştır. Bu medreselerin özellikle Belh ve civarında çok olması da Budizm tesirini göstermektedir. İslâm âleminde medrese yapımının Budistlerden esinlenerek inşâ edildiği ileri sürülmektedir. Edinilen bilgilere göre X. yüzyılda yalnız Horasan havzası ve Ma-verâünnehir'de mevcut olan medreseler, o bölgelerde İslâmiyet'i yaymak için en kuvvetli vâsıta olmuştu. Bu dönemde devlet ile münasebeti olmadan müstakil olarak Türkistan ve Horasan'da mevcut olan medreseler ve ribatlar (zaviyeler) X.yüzyılda İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasına büyük hizmeti olmuştur.⁸⁰

Belh'te Yetişen Ünlü Şahsiyetler

İslâm tarihinde adını duyurmuş Belhli birçok âlim, şâir ve sūfî vardır. Belh'in ilim ve medeniyet tarihindeki seçkin yeri ve önemi birçok yazarı bu konuda eser yazmaya sevk etmiştir. Ancak bu eserlerin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamıştır.⁸¹ Bilindiği gibi Bağdat halifelerinin vezirleri olan Bermekîler Belh'ten çıkmıştır. Arap ilim tarihinde ün kazanmış âlimlerin Belh ile doğrudan ilişkisi olduğu gibi İran'ın medeniyet tarihi bakımından da Belh'in önemi ve yeri büyüktür.⁸² Şimdi Belh'te dünyaya gelen veya burada yetişen âlim, şâir ve sufilere kısaca tanıyımaya çalışalım.

Ebü'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî (v.105/723):

Buhârâ'da tefsir ilmi sahasında faaliyet gösteren ilk âlimlerden olan Dahhâk, *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı bir esere sahiptir. Belhli olmakla birlikte Buhârâ'da hocalık yapmıştır. Özellikle çocuklara Kur'an öğretmekle meşgul olmuştur. Üç bin erkek ve yedi yüz kız çocuğuna aralarında merkeple dolaşarak ders verdiğinden söz edilir. Onun bu halî Kur'ân ilimlerinin öğrenilmesi konusunda oldukça gayretli olduğunu göstermektedir. Said b. Cübeyr'den ders alan Dahhâk, herhangi bir maddî beklentisi olmaksızın tefsir dersleri okutmuştur.⁸³

Ebü Ali Şakikî Belhî (v.153/770):

Fazilet sahibi büyük sūfilerdendir. Zühd ve takvası ile dikkatleri üzerine çeken Şakikî-i Belhî verâ ve takvâsı ile arifâne sözleri ile de meşhur olmuştur. Belh şehrinde doğmuştur. Horasanlı büyük şeyhlerdendir. Uzun süre İbrahim b. Edhem ile bulunmuş, onun sohbetlerinden feyz almıştır. Şakikî Belhî zengindi. Ticaret için Türkistan'a gitmişti. Bir puthaneyi görmeye gitti. İçerde puta tapan bir putperest gördü. Şakikî ona: "Senin ölümsüz, bilgili ve güçlü bir yaratıcın var.

⁸⁰ Barthold W., *Osta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, XIV. Ders, Haz. Kazım Yaşar Koprıman, Ankara, 1975, s. 77; Ayrıca Bkz: Birişik, Abdülhamit, "Medrese", DİA, XXVIII, Ankara 2003, s.333 vd.

⁸¹ Yazıcı, s. 411.

⁸² Yazıcı, s. 411.

⁸³ Yazıcı, s. 411.

Ona tap, utan ve puta tapma! Çünkü onun elinden hiç bir şey gelmez” dedi. Putperest cevabında: “Eğer durum gerçekten de dediğin gibiyse o, kendi şehrinde sana rızık vermeye kâdirdir. Ticaret için neden buralara geldin?” dedi. Şakik bu söz üzerine Belh’in yolunu tuttu ve zühd yolunu benimsedi. Bundan sonra bütün ömrü tevekkülle geçmiştir. Her ilimde kâmilidi. Çok kitapları vardı. Birçok şeyh ve sufi ile sohbet etti. Allah yolu dört şeydedir derdi: “*Rızıkından emin olmak, işlerinde ihlaslı olmak, şeytana düşman olmak ve ölüme hazırlıklı olmaktır.*” Şakik Mekke’ye gitmiş, burada İbrahim b. Edhem ile karşılaşmış ve ona mürid olmuştur.⁸⁴

İbrahim b. Edhem (v. 161/778 veya 166/783):

İlk sûfî şeyhlerinden olup künyesi Ebû İshâk’tır. Nesebi Hz. Ömer’e ulaşmaktadır.⁸⁵ Belh hükümdarlarından olan İbrahim b. Edhem, İmam A’zam Ebû Hanife’nin sohbetinde bulunmuştur. Bir gün avlanırken kulağına bir ses: “Ey İbrahim! Sen bu iş için yaratılmadın, uyan” deyince bu söz onu derinden etkilemişti. Hükümdarlığı, malı, mülkü ve ailesini terk ederek sahra yolunu tuttu. Yolda bir çobana rastladı. Kendi giydiği elbiseyi çıkarıp çobana verip çobanını alıp giydi. Artık bundan sonra dünya hayatından elini çekip kendini tamamen zühd hayatına vermişti. Bir mağarada yaşar, ormandan odun toplar, sırtıyla taşıyarak satardı. Aldığı parayla geçinirdi. Bu şekilde bir süre devam ettikten sonra yine gaipten bir ses Mekke’ye gidip hac etmesini, orada Fudayl b. İyaz’ın müridi olmasını söyledi. Hacca gidip Hz. Fudayl b. İyaz’ın müridi oldu. Mürşidinden fakr ve zühd hırkasını giymiş oldu. Lütuf ve keremle yetişen Şeyh İbrahim b. Edhem devrinin dindarı ve asrın sıddığı oldu. Ömrünün sonunda ortalıktan kaybolduğu söylenir. Mezarının nerede olduğu da kesin olarak belli değildir. 161/778 ile 166/783 yıllarında vefat ettiğine dair bilgiler vardır.⁸⁶

Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr b. Muhammed b. Abdullah b. Sâlim (v.206/821):

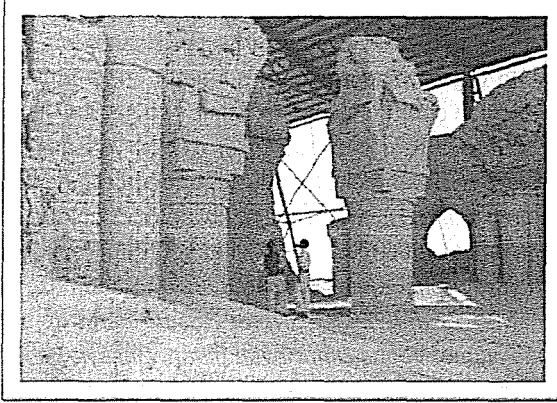
Belh’te doğan İshak b. Bişr, Buhârâ’da uzun zaman bulunmuş ve eğitim görmüştür. *El-Mübtede’* adında tarih sahasında yazılmış iki ciltlik bir eseri mevcuttur. İshak b. Bişr’in tarih sahasında başka eserleri de vardır. Bununla birlikte *Kitâbü’l-Fütûh*, *Kitâbü’l-Cemel*, *Kitâbü’l-Elviye*, *Kitâbü’r-Ridde*, *Kitâbu Sıffîn*, *Kitâbu Hafri Zemzem* ve *Fütuhu Beyti’l-Makdis* adlı eserlerini sayabiliriz. İshak b. Bişr, Halife Harun Reşid’in davetiyle bir müddet Bağdat’ta kaldıktan sonra tekrar Buhârâ’ya dönmüştür. İdris b. Sinan, Muhammed b. İshak, Said b. Ebi Arûbe A’meş gibi hocalardan ders alan İshak b. Bişr, Buhârâ’da vefat etmiştir.⁸⁷

⁸⁴ Attâr, Feridu’d-Din-i, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, Çev. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1984, s. 262.

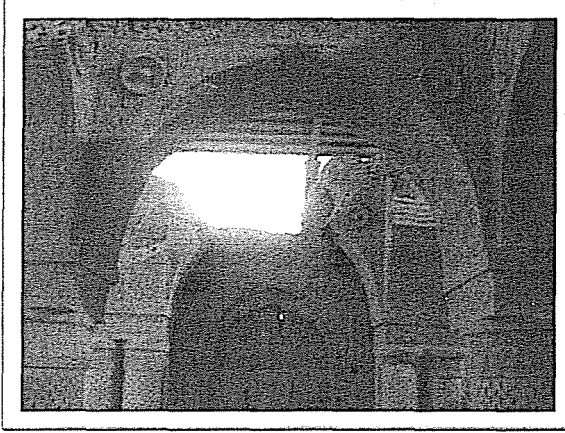
⁸⁵ Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadikatü’l-Evliyâ*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1966, s. 142.

⁸⁶ Attâr, s. 144- 167.

⁸⁷ Habîbî, s. 220.

Hoca Piyade Camii Kalıntılarından

Hoca Piyade Camii Kalıntılarından

Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (v. 322/934):

Tanınmış coğrafyacı ve astrolog Ebû Zeyd el-Belhî, Belh'e bağlı Şâmistîyan'da doğduğu için el-Belhî diye şöhret bulmuştur. Orada İmâmiye mezhebine girmiş ve müderrislik yapmıştır. Sonra ünlü bilgin el-Kindî ile birlikte felsefe okumuştur. Sâ mânîler'in hizmetine girmiş ve özellikle Vezir Ebû Ali el-Ceyhânî'den himaye görmüştür. el-Belhî, bir nevi dünya coğrafyası demek olan *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseriyle klâsik İslâm coğrafya yazıcılığının kurucusudur. Ondan sonra el-İstahrî ve İbn Havkal İslâm âleminde tanınan coğrafyacılarıdır. Bu zatın kaleminden çıkmış olan 43 eser vardır. Fakat çoğu, zaman geçtikçe zayı olmuştur. Onun en önemli eseri *Suverü'l-Ekâlîm* adındaki İslâm ülkeleri atlasıdır. Diğerleri de *Kitâbü'l-Bed ve't Tarih*'tir.⁸⁸

Hakim Nâsır-ı Husrev-î Belhî (v.431/1052 veya 469/1078):

Belh'in Kubadiyân köyünde 394/1003 yılında doğmuş, dokuz yaşında

⁸⁸ Yazıcı, s. 412.

Kur'ân'ı ezberlemiş, sonra beş yıl sarf, nahiv, arûz ve matematik öğrenmiştir. Aynı zamanda şiir söylemeye de başlayan Nâsır-ı Husrevî ondört yaşına geldiğinde astronomi ve diğer müspet ilimleri dönemin en iyi hocalarından öğrenmiştir. On yedi yaşından sonra fıkıh, hadis, tefsir ve diğer dini ilimleri İbni Hasan el-Şeybani hocasından öğrenmeye başlamış, çok iyi yetişmiştir. Onun Hanefî olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bütün bunlara rağmen Hakim, erdemli ve riyazet ehlinden bir zattı. Hücet lakabını kullanırdı. Çünkü âlimler ve hakimlerle tartışırken gayet kuvvetli hücet ve deliller getirirdi. Nasır Husrev'in Farsça ve Arapça şiirleri vardır, birçok eser yazmıştır. Fakat günümüze ulaşan eserleri arasında *Sefernâme*, *Divan-ı Eşâr*, *Divan-ı Nasır Husrev*'in bir cildi, *Zâde'l-Müsâfirîn*, *Ruşnâ-î Nâme*, *Vech-i Din*, *Huvân İhvân*, *Güsâyiş ve Rihâyiş*, *Ruşnâ-î Nâme Be Nasr*, *Âsâr-î mensub*, *Sa'âdetnâme*, *Kelam-ı Pir*, *Câmi'l- Hikmeteyyin*, *Der Bâre-i Emir-î Bedahşân*'ı sayabiliriz. Âlim, şair Nasır Husrevi Belhî 431/1052 veya 469/1078 yılında vefat etmiştir. Mezarı Bedahşân'ın Yemegân vadisindedir.⁸⁹

Mevlânâ Muhammed Bahaüddin Veled (v.628/1230):

Mevlânâ Celâleddin'in babası Bahaüddin Veled b. Hâtib Ahmed Hüseyin, Hz.Ebû Bekir soyundan olup Belhlidir. Babası ve büyük babalarının hepsi Belh şehrinin en iyi âlimleriydiler. Annesi Alaüddin Muhammed Harezmi Şah'ın kızıdır. Babaları gibi o da âlimdi. Birçok sıkıntılara katlanıp Horasan'dan Belh'e kadar gelip dinî konuları ona sorarlardı. Sabah namazından ikindiye kadar öğrencilerine dinî konularda dersler verirdi. İkindiden sonra da tekkesine gelen kimselere Hak yolunu gösterir, onları irşad ederdi. Belh uleması da ona çok saygı gösterirdi. Bahaüddin Veled Horasan'da Sultân'ı-Ulemâ diye anılmış ve bu adla tanınmıştır.⁹⁰

Allahyâr-ı Belhî:

Hind Timurularının son dönemindeki Âlemgir'in devrinde yaşamıştır. Asıl adı Allahyâr b. Hacı Muhammed Yâr-ı Özbekî Belhî'dir. Âlemgir'den himaye görmüştür. İki eseri vardır; Biri *Evsafnâme-i Âlemgir*, diğeri *Âzamnâme*'dir. Her iki eserinin el yazma nüshası İngiltere'de mevcuttur.⁹¹

Ebû Muhammed Harâmî b. Ali el-Beykendî:

Belh'te ikamet etmiştir. Muhammed b. Selam el-Beykendî, Hasan b. Ömer b. Şakîk, Hanş b. Harb el-Beykendî gibi hocalardan ders almış, Ebû Ya'kub Yusuf b. Ya'kub es-Sicistanî'ye de hocalık yapmıştır.

Şeyda-î Belhî:

Belhli olup mantık, fıkıh ve tefsir alanında kendi döneminin önde gelenlerindedir. Astronomi ilmini de öğrenen Şeyda'nın bu konuda *Müzekker-i Ehab*

⁸⁹ Tarzî, Abdolvahab Mahmud, *Nâsır Husrev-i Belhî*, Beyhakî Yay., Kabil, 1976, s. 3.

⁹⁰ Eflâkî Ahmed, *Ariflerin Menkıbeleri*, c. I, Çev. Tahsin Yazıcı, M.E.B. Yay., İstanbul, 1995, s. 165.

⁹¹ Habîbî, s. 223.

adlı eserinden bahsedilir. Fakat eser günümüze gelmemiştir. Bunun yanında şiir de söylerdi.⁹²

İbni Sînâ:

İslâm aleminin yetiştirdiği en büyük filozoflardan biri İbni Sinâ'dır. İbn Sinâ'nın babası Abdullah, Belhlidir. İbn Sinâ babasının Buhârâ taraflarına göç etmesiyle birlikte 370/980-81 yılında Buhârâ yakınındaki Efşâne köyünde dünyaya gelmiştir. Alim bir insan olan babası Abdullah'ın evi felsefe, geometri ve Hint matematiği ile ilgili konuların tartışıldığı bir merkez konumundaydı. İbn Sinâ'nın felsefeye olan alakası buradaki sohbetlerden ötürü ortaya çıkmış olup diğer daldaki ilimleri sonradan öğrenmiştir.⁹³

Üstad Minûçehrî Şast-Gele: Gazneli Sultan Mahmud'un döneminde yaşayan Minûçehrî, Belh şehrinde doğmuştur. Gaznevî'nin himayesini görmüş ve Gazne'de bulunmuştur. Bu sebep ile onu Sultan Mahmud'un şairleri arasında saymışlardır. Üstad Ebû'l-Ferac Serezî'nin talebelerindendir. Melikü'l-Kelâm Unsurî'nin akranındandır. *Divân'*ı Horasan ve İran'da meşhurdur. Son derece zengin ve servet sahibi olduğundan Şast-Gele adıyla ün kazanmıştır.⁹⁴

Şâir Üstad Ebu'l Kasım el-Hasan b. Ahmed Unsurî:

Unsurî Belh şehrinde doğmuştur. Gazne'de yaşamış bizzat Sultan Mahmud'dan himaye görmüştür. Şâirlikten başka bir çok faziletleri de vardır. Bazıları onu hakim olarak göstermişlerdir. Sultan Mahmud'un daima maiyetinde 400 civarında şâir bulunurdu. Bunların başı Unsurî idi. Diğer şâirler onun öğrencisi olarak kendilerini nitelendiriyorlardı. Sultan Mahmud'un meclisinde şâirliğe ek olarak nedimlik (hoş sözler söylemek) görevini de yerine getirirdi. Sultan Mahmud'un menkıbe ve savaşlarını manzum olarak kaleme alırdı. Onun 180 beyite yakın uzun bir kasidesi vardır. Burada Mahmud'un savaşlarını, zaferlerini ve fütuhatını nazm halinde yazmıştır. Mahmud ona Melikü's-Şuarâlık fermanını vermiştir. Firdevsî *Şehnâmesin'*de onu çok övmüştür. Divanı 30.000 beyitten oluşmaktadır. Unsurî 431/1052 yılında vefat etmiştir. Sultan Mahmud'dan sonra oğlu Sultan Mesud'a da hizmet etmiştir.⁹⁵

Şair Katrân b. Mansur et-Tirmîzî:

Şairlerin üstadlarındandır. Aslen Tirmizlidir. Fakat Belh'te yetişip orada ikamet etmiştir. *Divanı Acem Irak'*ı meşhurdur. *Kavsnâme'*yi nazmen (manzum) şeklinde Sultan Sencer döneminde Belh valisi olan Emir Muhammed b. Kumaç adına kaleme almıştır. Reşîd-i Semerkandî, Ruhî, Levâyihî, Şems-i Simkeş, Adnânâ, Küser-î Humhâne ile Belh ve Maverâünnehr şâirlerinin birçoğu Katran'ın öğrencilerindendir.⁹⁶

⁹² Habîbî, s. 255.

⁹³ Ülken, Hilmi Ziya, "İbn Sinâ", İ.A., c. V, s. 807.

⁹⁴ Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuarâ), çev. Necati Lugal, İstanbul, 1977, c. I, s. 74.

⁹⁵ Devletşah Tezkiresi, c. I, s. 78.

⁹⁶ Devletşah Tezkiresi, c. I, s. 106.

Reşîdû'd-Dîn Vatvat:

Belh'te doğmuştur. Abdülcelil el-Kâtib Ömer'in oğludur. Nesebi Hz. Ömer b. Hattab (R.A.)'a dayandığı iddia edilmektedir. Şâir, edip ve dinî ilimlere sahipti. Atsız İbn Kutbüddin Muhammed Harezşah'ın döneminde yaşamıştır. Bu yüzden Harezm'de uzun müddet ikamet etmiştir. Kendi zamanının, şâir ve belâgat sahiplerinin üstadydı. Yüksek mevki ve makamlara da erişmişti. Keskin dilli ve fasih konuşan biriydi, bu yüzden ona "Vatvat" adını vermişlerdir. Asıl adı Reşîdû'd-Dîn Muhammed'dir. Eserleri kaside tarzındaydı.⁹⁷

Râbia-i Belhî:

Ka'ab'ın kızı olup lakabı Zeynü'l-Arab'dır. Arapça ve Farsça şiirler söylemiştir. Doğduğu tarih kesin belli olmamakla beraber 390/1000'li yıllar civarında Belh'te doğduğu söylenir. Aslı Arap olmakla birlikte ecdadı Belh'te yaşamıştır. Hayatı hakkında bilgiye sahip olmadığımız Râbia'nın bir köleye aşık olduğu ve söylediği şiirlerin de çoğu kez bu aşk ile ilgili olduğu bildirilmiştir. Rivayete göre Rabia kardeşi Haris tarafından hamamda öldürülmüştü. Mezarı Ebû Nasr Hoca Parsa Camii'nin yanında yer almaktadır.

Yegâne-i Belhî:

Belhli şairdir. Mahlası Molla Yegâne-i Belhî'dir. Şair 1000/1621 yıllarına kadar doğduğu yer olan Belh'te yaşamıştır.⁹⁸

Seyyid Abdülkadir Efendi (v.1923):

Asıl adı Gulûmî Kadir olan Seyyid Abdülkadir Efendi, Özkent hükümdarı Seyyid Burhaneddin Kılıç soyundan Şeyh Süleyman Hüseyinî Efendi'nin oğludur. 1255/1839 yılında Belh'e bağlı Kunduz vilayetinde bir tekkede dünyaya gelmiştir. Babası 400 kadar müridi ile birlikte Belh'i terk ederek Irak ve İran üzerinden Konya, Bursa ve daha sonra Sultan Abdülaziz Han'ın davetiyle İstanbul'a gelmiştir. 1855 yılında göç eden Abdülkadir on yedi yaşındaydı. Şiirlerinde Gulamî Kadir ve Belhî gibi mahlaslar kullanmaktaydı. Birçok eseri olan Abdülkadir'in Türkiye Türkçesi, Çağatayca ve Farsça şiirlerinden oluşan *Divan*'i meşhurdur.⁹⁹

Bunlardan ayrı olarak hayatları hakkında detaylı bilgiye sahip olmadığımız Belh'li âlim, şâir ve sûfî arasında Mukâtil b. Hayyân (v.135/752), Atâ b. Meyse-re (v.135/752), Mukâtil b. Süleyman (v.150/767), Ebû Hanife'nin talebelerinden Kadı Ebû Mutî' el-Belhî (v.197/812), muhaddis Abdullah b. Muhammed el-Belhî (v.295/908),¹⁰⁰ âlim ve sufi Ebû Bekir Verrâk (v.320/932), Sufî Ebû Hamza Horasânî (v.290/903), Şeyh Ebû Ali Cüzcânî,¹⁰¹ âlim Muhammed b. Ebi

⁹⁷ Devletşah Tezkiresi, c. I, s. 130.

⁹⁸ Habîbî, s. 304-322.

⁹⁹ Devletşah Tezkiresi, c. I, s. 70.

¹⁰⁰ Yazıcı, s. 411.

¹⁰¹ Devletşah Tezkiresi, c. III, s. 399.

Sehl el-Fakiyye (v.481/1094), başkadı el-Hüseyn el-Mahmûdî (v.560/1173), muhaddis ve Şeyh Muhammed b. Ömer b. Ali el-Buhari el-Sarir el-Belhî (v.511/1124), başkadı ve Şeyhü'l-İslâm Muhammed b. Ebi Muhammed b. Ebi el-Kasir el-Belhî (v.511/1124), Şeyhü'l-İslâm Muhammed b. el-Hüseyn el-Jayî Belhî (v.517/1130), âlim el-Hassan b. Ali İbn Ebi el-Talib el-Hüseynî (v.531/1144), Şeyhü'l-İslâm Muhammed b. el-Üşfûrkanî (v.535/1148), fakih Osman b. Ali el-Sâvî (v.536/1153), Seyyidlerden âlim el-İmam el-Eşref b. Hüseyin (v.536/1153), âlim ve sufi el-İmam el-Hafız b. Muhammed el-Mercan (v.573/1190), âlim Şeyh el-İmam Ziyaüddin b. Nasr el-Bistamî el-Belhî (v.563/1180), Selm b. Sâlim el-Belhî (v.940/1584) gibi isimleri de sayabiliriz.¹⁰²

SONUÇ

Belh'in, tam olarak ne zaman kurulduğu belli olmamakla birlikte temellerinin Milâttan önce 1000-1500'lü yıllarda atıldığı tahmin edilmektedir. Bu şehrin Amuderya nehrinin yanında ve Hindukuş geçit yolu üzerinde bulunması ticarî açıdan da önemini artırmıştır. Ticaret yollarının keşfedilmesiyle beraber çeşitli ırk, din ve insanların bu yolları istifadeleri sonucunda kültür ve medeniyet seviyesi de oldukça yüksek bir düzeye gelmiştir. Gerek dinî ve tarihî durumu gerekse coğrafî ve fizikî konumu Belh'i bir kültür ve medeniyet merkezi haline getirmiştir.

Büyük İskender'in M.Ö. 330 yılında istilâ etmesiyle Belh'in, Baktrian Yunan Krallığının kültür merkezi olarak ilân edilmiş olması, buranın kültür ve medeniyet seviyesini daha da artırmıştır. Baktrian Yunan Krallığından sonra bu şehir, İranlılar ve Türkler arasında paylaşılammıştır. Bu yüzden bazen savaşlara da sahne olan Belh, zaman zaman İranlılar tarafından ele geçirilse de umumiyetle Türklerin hâkimiyeti altında bulunmuştur. Önce Eftalitler (Akhunlar) sonra Gök-türkler ve en son da Toharistan Türk devleti yabgusu Nizek Tarhan, Belh'i hâkimiyeti altında tutmaya devam etmiştir.

Belh'in İslâm orduları tarafından ne zaman fethedildiği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Nihavend savaşından (H. 20-21/M. 641-42) sonra Horasan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Belh ve civarına da seferler yapılmış olup zaman zaman mahallî güçler ile İslâm orduları arasında çatışmalar yaşanmıştır. Horasan bölgesi genel olarak Sâsânîlerin hâkimiyeti altında bulunması ve dinlerinin yaygın olması nedeniyle şüphesiz ki, bölge insanının yeni dinin kabulü kolay olmamıştır. Özellikle Belh'in Mecusîlerce merkez olarak seçilmesi ve birçok tapınağın burada bulunması sebebiyle, İslâm'ın yayılışı ilk aşamada kolay olmamıştır. Bununla beraber İslâm ordularının Belh'e ilk seferleri sırasında herhangi bir zorlukla karşılaşmadıkları bilinir. Horasan bölgesinde ilk kez anlaşma yoluyla fethedilen Belh, İslâm orduları tarafından ciz-

¹⁰² Varsecî, Mevlana Muhammed Salih, *Haftad Meşayih-i Belh*, Evkâf Yay., Belh, 1350, s. 4- 45.

yeye bağlanmıştır. Baskı görmeyen bu insanlar isyan çıkarmaya başlayınca savaşlar kaçınılmaz olmuştur. Hz. Osman döneminde 30-33/650-654 yılları arasında Abdullah b. Âmir ve Ahnef b. Kays tarafından Belh ve civarının isyanlarından arındırılıp fethedildiği görülür. Fakat Belh ve bölgesinin gerçek anlamda İslâmiyet'i kabul etmeleri 41-42/661-62 yıllarından sonra olmuştur. Gerçi bu tarihlerden sonra da Belh'te zaman zaman ayaklanmaların oluşu görülse de bu ayaklanmalar daha çok mahalli yönetime karşı yapılmıştır.

İslâmiyet'in kabulünden sonra diğer bütün bölgelerde olduğu gibi Belh'te de, artık yeni bir dönem başlamıştır. Gün geçtikçe İslâm'ı daha da iyi anlayıp dinî âlanda yeni yeni çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Kısa zaman içinde İslâmiyet Belh'te meyvesini vermeye başlamış alanında söz sahibi birçok müfessir, muhaddis, kelamcı, fakih, sufi, coğrafyacı ve diğer ilim alanlarında bilginler yetişmiştir. Aynı zamanda bu bilginler farklı coğrafyalara gidip İslâm'ın iyi anlaşılması ve yayılması için çaba sarf etmişlerdir. Böylelikle kısa zaman içerisinde Belh de diğer İslâm merkezleri gibi İslâm medeniyeti içerisindeki yerini almıştır. Bu bakımdan Belh, İslâm kültürü ve medeniyeti içinde önemli bir konuma sahiptir.

İslâmî dönemdeki Türk devletleri, başta Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Timur Han döneminde Belh'in önemi daha da artmıştır. Türk-İslâm devletleri döneminde Belh, yukarıda saydığımız devletlerin birçoğuna başkentlik etmiş, ayrıca onların din, ilim ve kültür merkezi de olmuştur. Birçoğu bu dönemlerde olmak üzere Belh'ten çok sayıda âlim, sufi ve şair çıkmıştır. Bu bakımdan Belh, Türk-İslâm dünyası için de önemi büyük olan bir yerdir. Bununla beraber bu dönemlere ait birçok eser atalarımızdan bize miras olarak kalmakla birlikte, üzülererek ifade etmeliyiz ki, bu eserlerin birçoğu çürüme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Burada bunlara dikkat çekmeyi de bu araştırmamızın gayelerinden biri olarak gördüğümüzü belirtmeliyiz.

Kaynaklar:

- » Abdülhay Habîbî, *Tarih-i Afganistan Bad az İslam*, Dünya-i Kitap Yay. Tahran, 1367.
- » Attâr Feridü'd-Din-i, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Çev. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1984.
- » Aydın Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Nüve Kültür Merkezi Yay. İst. 2010.
- » Barthold W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Kervan Yay. İst. 1981.
- » ———, *Osta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, XIV. Ders, Haz. Kazım Yaşar Kopruman, Ankara, 1975.
- » Binşık, Abdülhamit, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.333-338.
- » el-Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, Maarif Basimevi Yay. İst. 1956.
- » Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VII., Redaktör Hakkı Dursun Yıldız, Konya, 1994.
- » Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, İst. 1998.
- » Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuarâ), çev. Necati Lugal, İstanbul, 1977.
- » Eflâkî Ahmed, *Ariflerin Menkıbeleri*, c. I, Çev. Tahsin Yazıcı, M.E.B. Yay., İstanbul, 1995.
- » Ensârî Sultan Muhammed, *Coğrafya-i Belh*, Belh Devlet Mabaası, Yay. Mezar-ı Şerif, Thz.
- » Gubâr, Mir Gulam Muhammad, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Kabil Devlet Matbaası Yay. Kabil, 1967.
- » el-Hemedânî, İbn-i Fakih, *Kitabu'l-Büldân*, Leiden, 1302.
- » Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadikatü'l-Evliyâ*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1966.
- » İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta*, Beyrut, thz.

- » İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çağrı Yay. İst. 1994.
- » İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih (İslâm Tarihi)*, Bahar Yay., İstanbul, 1986.
- » İlhâma Muftah, *Coğrafyaya Tarih-i Belh ve Ceyhun*, Pezüheşgahe Ferhengî Yay. Tahran, 1376.
- » Kafesoğlu, İbrahim, “*Selçuklular*”, İ. A., C. X, 1988.
- » M. Yunus Muradî, “*Mezar-ı Şerif ve Çevresindeki İslâm Dönemi Mimarî Eserler*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ. Sos. Bil. Ens. İslâm Tarihi ve San. ABD., Isparta, 2004.
- » el-Mesudî, Ali b. Huseyin, *Murûcû'z-Zeheb*, Kahire, Thz.
- » Öngören, Reşat, “*Mevlana Celaleddin-i Rûmî*”, DİA., c. 29. İst. 2004.
- » Öngören, Reşat, “*Mevlana Celaleddin-i Rûmî*”, DİA. C. 29. İst. 2004.
- » Sarıkçioğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yay. Isparta, 2008.
- » Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1998.
- » Taberî, *Tarih-i Taberî Tercümesi*, İst. 1983.
- » Tarzî, Abdulvahab Mahmud, *Nâsır Husrev-i Belhî*, Beyhakî Yay., Kabil, 1976.
- » Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, M.E.B. Yay., Ankara, 1980.
- » Ülken, Hilmi Ziya, “*İbn Sinâ*”, İ.A., c. V, s. 807.
- » Varsecî, Mevlana Muhammed Salih, *Haftad Meşayih-i Belh*, Evkâf Yay., Belh, 1350.
- » Yazıcı, Tahsin, “*Belh*”, DİA., c.V, İst., 1992.
- » Yeni Türk Ansiklopedisi, “*Belh*”, c.I., İst. 1985.
- » Yıldız Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. II, Kombassan Yay., Konya, 1994.
- » Zuvarî, M. Emin, *Coğrafya-i Tarih-i Belh*, Tarana Yay., Tahran, 1388.